

מה הם עושים שם מול הטקסט?

מנחם פרי

לא פעם נשמעת תהייה: מה כבר יש לערוך אצל כותבים מצוינים כמו יעקב שבתאי או חנוך לוין, א.ב. יהושע או דויד גרוסמן, יהודית הנדל או יהודית קציר? או בטקסטים של מתרגמים מן השורה הראשונה כמו מרים טבעון, רנה ליטוין, או הלית ישרון? מה בעצם עושה העורך הספרותי, מלבד ההחלטה אילו ספרים להוציא ואילו לא? גם בכתבות שנדפסות מדי פעם בעיתונות על עורכים ספרותיים ניכר בלבול גדול: אנשים שבעיסוקיהם יש רק מעט מן המשותף זוכים באותו תואר עצמו, "עורך ספרותי". מה הם עושים שם מול הטקסט?

מה שנעלם מעיני קוראים רבים, ואף מעיני כמה וכמה מחברים שלא התנסו בעורך ממשי, וגרוע מכך – מעיניהם של כמה מן המתקראים "עורכים ספרותיים" – הוא שלרוב, פרט למקרים נדירים מאוד, טקסט ספרותי – אפילו כתב אותו סופר נפלא – יש לערוך. לא רק לשונית – לתקן לשון ותחביר, להתיר סרבולים שהתגבשו אל הכתיבה, לאתר מלים שחוזרות לעיפה ולהמירן באחרות, ועוד דברים מעין אלה, שעורך לשוני מיומן ומוכשר יוכל לעשותם באופן סביר או אפילו טוב; אלא גם – ובעיקר – ספרותית, כפי שעשו עורכים כביאליק, שלונסקי, פרישמן ואשר ברש בזמנם.

רוב הוצאות הספרים קיימת היום הפרדה בין העורך הספרותי לעורך הלשוני. העורך הספרותי מחליט על הוצאתו לאור של ספר, ובמקרה הטוב מלווה את שלבי הכתיבה האחרונים. יש עורכים שעבודתם עם הסופרים נעשית בעיקר בשלבי הכתיבה: הם קוראים טיוטות ומיעצים מה לפתח, כיצד להתקדם. זו ללא ספק תמיכה חשובה, בעיקר לסופרים בראשית דרכם, אבל היא אינה יכול להחליף את העבודה על הטקסט עצמו, עבודת-המיקרו. העורכים-המלווים הללו מסיימים את תפקידם אחרי שהמחבר שיפר את הספר ברוח עצותיהם; הם מעבירים את כתב-היד לעורך הלשוני, שמגהץ את הלשון לעברית תקינה. מעניין מה היה קורה ללשונם של ברנר, פוגל, יעקב שבתאי ואפילו עגנון אילו היו נופלים לפרוצדורה כזאת. לא שאין מה לעשות בתחום העריכה הלשונית אצל טובי סופרינו – אבל רוב ההחלטות הלשוניות אמורות להיגזר מהחלטות ספרותיות, שהן מעבר לכוחו של העורך הלשוני המיומן, שהצטיין בלימודי עריכה לשונית. אם יש שגיאות לשון בוטות צריך כמובן לתקן, אבל למעשה רוב העריכה של טקסט ספרותי צריכה לנבוע מהכרעות ספרותיות, ועל כן עבודתו של העורך ה"לשוני" – אם הוא מטפל אך ורק בלשון, ללא מודעות להיבטים הספרותיים של הטיפול שלו – עלולה אפילו להזיק.

עריכת ספרות היא בין השאר פעולה פרשנית, הכרוכה גם בשיפוטי טעם. מי שאינו קורא ספרות רגיש ומעמיק, בעל טעם ובעל מיומנות מפותחת של אינטרפרטציה, אינו יכול לערוך ספרות כראוי. עליו להיות כזה כדי שיוכל להציע למשל לשנות את מבנה הספר, את סדר פרקיו; לעבור מגוף ראשון לגוף שלישי; להוריד או להעלות את משלב השפה; לתת לקורא רמזים או להרחיק ממנו אמירות מפורשות מדי; למחוק שורות דביקות, הגולשות לחוסר טעם, לפטפטת, לגוזמאות; להחליק צרימות; ולעתים ממש לשכתב פסקאות שמסיבה כלשהי לא צלחו תחת ידיו של המחבר וזקוקות למגעו של אדם פחות מעורב, אם כי מעורב-דיו, שמכיר היטב את קולו של המחבר ומבין לעומק את הספר ואת מה שדרוש לו. חלק לא-מבוטל מעבודה העריכה הוא עבודת מחיקה. עריכה אין פירושה כתיבה מחדש בסגנון-שליך, ברוחך, ואינה כפיית כל הספרים שאתה עורך למידתה של מיטת סדום כלשהי, בהתאם ל"כלליה" של קונצפציה מוכנה-מראש. העורך הטוב כמוהו כשחקן קלאסי במידתה של דמויות שונות. בעת עריכת ספר הוא מטמיע כליל את סגנונו ואת אופני הסתכלותו של המחבר, עד שאלה מתגנבים אפילו לכתיבה אחרת שלו באותה עת – תופעה שתחלוף כשיעבור לסופר אחר. ואילו העורך הגרוע הוא שחקן בעל מניירות קבועות, שכל הדמויות שהוא מגלם נראות ונשמעות כדמות אחת. העורך הוא אפוא חקיין ושחקן – אך אינו מחבר; ועבודתו היא סוג של התמכרות והתאהבות זמניות, עד לספר הבא. אני רואה לעצמי הישג אם המחבר אינו יכול להבחין בין משפט שלי למשפט שלו, ועליו לחזור לכתב-היד המקורי כדי לראות "מי כתב את זה".

האין הסופרים הטובים מי שעבודתם דורשת "פחות עריכה"? זו טעות נפוצה מאוד, אפילו בין סופרים מסוימים, שמתגאים ש"לא נגעו בטקסט" שלהם. יש מי שלא מרשים לערוך אותם, והקיצוניים מן הזן הזה יקדשו כל מלה שלהם ויסרבו בעיקשות אפילו להזזת פסיק. למעשה, ככל שהסופר גדול יותר, הוא מספק מצע טוב יותר לפעילותו של העורך – פעילות מתגמלת במיוחד, משום שהיא מניבה ספרות משמעותית. עריכה כמוה כליטוש יהלום. אם אין יהלום אין מה ללטש. סופרים גדולים גם מבינים מיד מה עשית כעורך – אין צורך להסביר להם – והם אף מוסיפים שיפורים משל עצמם, באותה רוח. ההבדל בין סופרים טובים לטובים-פחות מצוי בספר שיכול להתקבל לאחר שהטקסט שלהם יערך כראוי, כי גם המעולה שבעורכים לא יהפוך מוץ לשיבולת. עורך טוב יכול רק לזקק את המיטב מן החומר שקיבל. אם כתב-היד טוב, עבודת הזיקוק תניב ספר טוב. אומנם טקסט חלש עשוי להפוך לסביר בעבודה רבה של עורך, דבר שקורה פעמים רבות. אבל דווקא הסופרים הגדולים הם אלה שהטקסטים שלהם ראויים למיטב מאמציו העריכתיים. אתן דוגמא מוכרת: לא מעט מקוראיו הרבים של 'סיפור על אהבה וחושך' של עמוס עוז, ספר חזק ומצוין לכל הדעות, יודעים שהספר היה נשכר אילו זכה להיערך. הוא היה יכול להגיע אל העולם כספר צלול יותר. חומריו וסגנונו רבי-העוצמה אפשרו לו לחדור אל הלבבות גם במצבו הקיים, אך אנו לא זכינו ל'סיפור על אהבה וחושך' האופטימלי, הגלום בתוך מאות עמודיו של הספר, וממתין לעורך להיחצב משם. ואני כותב זאת מתוך הערכה גדולה מאוד לספר.

על שולחן העורך מונחת גם עבודה שאינה קשורה ישירות ל"ספרות", אך היא בעלת חשיבות עצומה בעריכת הספר: הקפדה על אחיזתו המוצקה והאמינה של הספר במציאות שאליה הוא מתייחס. איך בדיוק נראים המקומות שבהם מתרחשת סצנה? האם תוכניות הטלוויזיה שמסופר כי הגיבור צפה בהן – אכן שודרו בשנים שעליהן מסופר? האם הקפיטריה שהדמויות אוכלות בה בשבת באמת פתוחה בשבת? ואם לא – איך לא נשאיר את הגיבורים בצום ממושך? האם הגיבור שבתחילת הספר היה בן 23 יכול להיות בן 42 בהמשך הספר,

לפי הרמזים על משך-הזמן שחלף? האם הדמות שהתרוומה מכסאה בעמוד מסוים איננה עומדת כבר מקודם? והאם היא חוזרת הביתה באותם בגדים שבהם יצאה? עורך הוא לפעמים נערת-תסריט ששומרת על עקביות. וגם כאן החלטות הן לעתים ספרותיות: לא הכל צריך להיות "ריאליסטי". אך גם ברומאן לא ריאליסטי צריך להיות איזשהו מצע מציאותי אמין. בנוף האפריקני לא יוכלו להסתובב חיות שאינן מצויות באפריקה אם אין לכך פונקציה ספרותית, ומי שהלכה לעבוד ב-1950 לא יכלה להשתכר שקלים מעטים, אלא רק לירות. מותר לספור להמציא, אבל כשהיבטים של הספר מתייחסים למציאות אנושית קיימת – אסור לזייף ואסור לזלזל, כי מי שיבחין בצרימה יאבד את האמון בספר. ישנם סופרים שמדייקים יותר מאחרים בפרטים הללו, אך העורך חייב לספק בקרה נאותה ולבדוק אותם, אם לא את כולם אזי לפחות רבים מהם.

ומה בנוגע לתרגום? הרי ברור ששליטתו של המתרגם המצוין בשפה שממנה תורגם הספר עולה על שליטתו של העורך. כיצד אפוא יוכל העורך לשפוט את מעשה התרגום ולתקנו? שהרי כאן, את התרגום אנו עורכים ולא את הטקסט המקורי (גם אם לפעמים היינו רוצים מאוד לעשות זאת). מה יוכל העורך לעשות שהמתרגם לא היטיב לעשותו בעצמו? זה כמובן תלוי במתרגם, אבל גם כאן, אף המעולים במתרגמים זקוקים במידה זו או אחרת לעורך, שיקרא את תרגומם מול המקור, משפט-אחר-משפט, עם מילונים פתוחים, ויבחין באותם מקומות שבהם הוּמַצַּח משמעות, או בחרה להשאיר מילה שהיא אומנם נכונה מילונית אך להקשר מתאימה דווקא אפשרות-תרגום אחרת (וכאן רלוונטית האינטרפרטציה), או סולף רעיון, או אבד סגנונו של המחבר, או התקבלה עברית שאינה עברית. תמיד יש מקומות כאלה, ולפעמים רבים מאוד, גם אם המתרגם הוא דובר ילידי ורהוט של שפת-המקור ובעל ניסיון רב בתרגום. למרבה הצער, מבקרי הספרות לא יטרחו להשוות בין המקור לתרגום (רובם ממילא אינם מסוגלים לכך, וגם לא משלמים להם מספיק כדי להקדיש לזה את זמנם), והקוראים – אם יקבלו טקסט "קולח" דיו (השבח החשוד לתרגומים בביקורות), ודאי שלא יבחינו בפערים בינו לבין המקור, שאינו נגיש להם. אבל אם אנחנו רוצים להגיש לקוראנו תרגומים שהם מופת של יופי ואמינות, חובה עלינו לעשות את העבודה הזו, שנותרת תמיד עלומה מעין. בפועל, ברוב הוצאות הספרים בארץ נערכים תרגומים ללא השוואה למקור. במקרים הטובים אכן מתקבל אותו תרגום קולח, כלומר מגוהץ, אך השוואתו למקור תפיק בדיחות למכביר.

יש ספרים שעריכתם נמשכת חודשיים תמימים של עבודה אינטנסיבית מאוד. אחרים דורשים רק שבועות אחדים. אבל לעולם לא שלושה ימים. עורכת-לשעבר מאחת ההוצאות הגדולות התגאתה פעם בעיתון כי היא "זריזה": ספר עומד על שולחנה לכל היותר שלושה ימים. על "זריזותה", שמשמעה שאיננה עושה כמעט דבר למען הספר, משלמים המחבר והקוראים. בהוצאות הספרים שלנו יש יותר מדי עורכים-שאינם-עורכים. בתחומים אחרים מתבטאת איכות העבודה במחיר ה"מוצר": חולצה של קום-איל-פו עולה הרבה יותר מחולצה של קסטרו או של זארה. הבדים שונים, התפירה באיכות אחרת, מידת ההשקעה בפרטים שונה ולכן גם מחיר הבגד שונה. ארוחה בארקדיה, המסעדה הירושלמית הנפלאה, יקרה הרבה יותר מארוחה בקפיטריה של גילמן באוניברסיטה. בספרות זה לא כך: יש מחיר מקובל לספר. מבחינה זו, זה פשוט "לא כלכלי" להשקיע בספר יותר מדי עבודה. נדמה כי ממילא רוב הקוראים לא יבחינו בהבדל, שהרי לא יוכלו להשוות בין הספר לכתב-היד המקורי, או לדמיין כיצד היה נראה הספר אילו היה נערך כראוי. על כן "חבל להשקיע". מנקודת-מבט עסקית, עריכת ספרים אחראית ומלאה היא אחד העיסוקים הפחות נחוצים להוצאת הספרים. אך היא נחוצה מאוד מנקודת-מבט תרבותית. קוראים שהורגלו בטקסטים משובחים יידעו לזהות ספר ערוך כהלכה – צלול, מלא דמיון, מדויק. והם יתרחקו מכל ה"כאילו", מן הספרים שכל דמיון בינם לבין ספרות ראויה לשמה הוא שגם הם אסופת דפים כרוכה בכריכה נאה. לכן זו גם אחריותן של הוצאות להכשיר קוראים טובים. ניתן לומר כי במובן מסוים, הקוראים הפחות טובים משרתים יפה את הוצאות הפחות טובות, כי הם מאפשרים להן להשקיע פחות, לתת מוצרים פחות טובים, ולקבל תמורתם אותו מחיר גבוה.

עורכים גם בוחרים את הספרים שיראו או בהוצאות הספרים, במקור ובתרגום. את זה עושים כל המתקראים "העורכים", גם אלה שאינם נוגעים בטקסט עצמו. יש מהם שמבקשים לקלוע לטעמים של קוראים רבים, "לייצר" את רב-המכר הבא, ואף מתהדרים ביכולתם לנחש את טעם הקוראים. קשה לזהות איזו "אמירה" כוללת בפעולתם. בתחום התרגום הם יבחרו לרוב ברב-המכר האחרון באחת מארצות המערב, מתוך הנחה שהספר צפוי להצליח גם בארץ. עורכים כאלה מבקשים למלא את הקופה של הוצאת הספרים, בלי מחשבה כוללת על דמותה של הספרות העברית העכשווית, על מה רצוי להכניס למחזור הדם שלה בתחום התרגום, ועל איך יש לתרגם היום לעברית. הם אוהבי-ספר, אבל אולי אין להם עמדה ברורה בענייני ספרות, ובעיקר, הצלחה מבחינתם היא רק הצלחה עסקית. ומן-הסתם, הנהלת ההוצאה מצפה מהם לספק "תוצאות", כלומר מכירות. העורך שאני רואה לנגד עיני הוא אדם בעל אמירה ובעל השקפה בתחום התרבות הספרותית. הוא מבקש לעצב את הקריאה לא פחות מאשר את הכתיבה. הוא כמובן רוצה שהספרים שערך יגיעו להמוני קוראים, גם משום שבכך הצליח להפוך את הקוראים לשותפים לערכי הספרותיים, אבל הוא יהיה גאה לא פחות (ולפעמים יותר) על ספר מסוג ספריה של קלאריס ליספקטור, שנמכר רק ב-3000 עותקים. הוא אינו מנותק מן הצרכים הכלכליים של הוצאת ספרים, אך טעמו והאמירה הספרותית שלו הם מדריכיו העיקריים. והוא גם יודע שאפשריים טעמים אחרים ואמירות אחרות. תרבות היא דיאלוג (ומאבק) בין טעמים, בין אמירות. לכן דרושים לה עורכים בעלי רגישויות והעדפות מגוונות, שכל אחד מהם נאמן לדרכו ולהוט לשכנע אחרים בערכה ובעדיפותה.

כבר שמעתי אמירות נוסח "פרי כותב לסופרים שלו את הספרים", כאילו שזיקוק מיטבו של כותב גוזל ממנו משהו. הרי ההיפך הוא הנכון: כעורך אתה מבקש להעניק משהו לסופרים שלך, להיות להם קורא קשוב, שיכיר את כל הניואנסים של סגנונם ויבין את ספרם טוב יותר מכל אדם אחר, ומתוך כך יוכל להתערב ולעשות בטקסט את מה שיקנה לו גיבוש וברק מרביים. העבודה עם הסופר נעשית תמיד בדיאלוג ובהסכמה, ושום פרט שהסופר מתנגד לו לא ייכנס לספר. זה דיאלוג נעים מאוד לסופרים, שיודעים כי מלבד חוקרי ספרות שאולי

ספרם יעניין אותם, איש לא יקרא אותו באופן כה מעמיק ואמפתי. כאמור, אי אפשר לערוך ספר כראוי בלי לאהוב אותו, ולו בשעת העריכה, ובלי להתמסר לו בכל לב. בזכות ההתמסרות הזאת, והדיאלוג היצירתי, התברכה הספרייה בסופרים (ובמתרגמים) נפלאים, שעומדים בפיתויי ממון שמציעות להם הוצאות אחרות חדשות-לבקרים, ודבקים בביתנו הספרותי. עליהם גאווה.

פורסם ב-14.5.07